

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ СТРАХІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ

У статті розглянуто різноманітні підходи до вивчення соціальних страхів в українській соціології, особливості негативного впливу страху на різні сфери життєдіяльності особистості. Проаналізовано різні емоційні реакції, що викликають соціальну тривожність соціуму.

Ключові слова: соціальний страх, соціальний феномен, соціологія безпеки, екзистенціал, соціальна тривожність, емоційні реакції.

В статье рассмотрены различные подходы к изучению социальных страхов в украинской социологии, особенности негативного воздействия страха на различные сферы жизнедеятельности личности. Проанализированы различные эмоциональные реакции, вызывающие социальную тревожность социума.

Ключевые слова: социальный страх, социальный феномен, социология безопасности, экзистенциал, социальная тревожность, эмоциональные реакции.

The article discusses various approaches to the study of social fears in the Ukrainian sociology, particularly the negative effects of fear on various spheres of life personality. Analyzed various emotional reactions that cause social anxiety society.

Key words: social fear, a social phenomenon, sociology of security, existences, social anxiety, emotional reactions.

Постановка проблеми. Дослідження страхів в українській соціологічній практиці ведеться вже більш 20 років, вже накопичений різноманітний емпіричний матеріал. Соціологічний підхід до дослідження страхів розробляється в рамках декількох напрямів, у кожному з яких страх визначається по-своєму і має свої індикатори. У зв'язку з цим існує деяка розрізненість і навіть суперечливість як отриманих дослідниками даних, так і зроблених висновків. Незважаючи на те, що накопичено досить значний матеріал масових опитувань, із ним важко працювати через невідповідність отриманих даних, різні методики й організації досліджень. Немає і чіткої теоретичною рамки для інтерпретації страху або страхів. Як правило, відповіді респондентів розумілися як безпосереднє вираження психологічних ефектів, колективних емоцій або масових соціально-психологічних реакцій на ті або інші соціальні явища і процеси. Без уваги залишався сам феномен «страху», який представлявся як очевидний і не вимагає спеціального пояснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянській науці окремі аспекти феномена страху та його значення у житті людини розглядали С. Аверінцев, В. Андрусенко, М. Бахтін, П. Гайденко, а в сучасній науковій думці – Є. Боровий, М. Вітковська, Ю. Гагарін, Л. Газнюк, Є. Головаха, О. Логвінова, В. Лук'янець, Т. Лютий, С. Кухарсь-

кий, Н. Паніна, А. Романова, М. Савина, О. Туренко, Н. Хамітов, Є. Ільїн та інші. Зокрема, досить цікавими є дослідження Л. Газнюк, Є. Борового, С. Кухарського, М. Савиної.

Мета статті – дослідити соціологічні підходи до вивчення соціальних страхів в українській соціології.

Виклад основного матеріалу. Сучасна цивілізація, рятуючи людину від багатьох соціальних страхів, приносить у її життя безліч інших, ще сильніших, таких як СНІД чи ядерна війна. Деякі українські психіатри називають нашу епоху «сторіччям тривоги», вважаючи, що це почуття, викликане усвідомленням сьогоденних проблем, відмовою від базисних духовних цінностей і швидкістю соціальних змін, пронизує всі сторони нашого життя. Дослідження українських науковців показало, що в кожній людині є певна ієрархічна структура різних за природою та інтенсивністю страхів, що визначаються особливостями особистості, індивідуальним досвідом, прийнятими в цьому соціумі установками, а також загальними для всіх людей віковими і статевими закономірностями.

Багато авторів (І. Сеченов, І. Павлов, Л. Віготський та ін.) як основну причину розглядали фізіологічні механізми виникнення страху. Так, згідно з їхньою теорією, фізіологічною основою страху є складна рефлекторна реакція організму на

внутрішні та зовнішні подразники, які являють собою справжню та вигадану небезпеку. Усі стани – страх, тривога, боязкість – є на думку І. Павлова, різними варіантами гальмівного процесу [7, с. 29].

Є. Головаха досліджував соціальні феномени в пострадянський час. Зокрема, він типологізував їх за критеріями, пов'язаними з особливостями їх прояву в соціальному просторі та часі:

1) феномени, які виникають у конкретних історико-культурних умовах, потім зникають і більше не відтворюються. Це минулі феномени суспільного життя. Класичний приклад – ритуальний канібалізм, який був широко поширений у минулому, практично не спостерігається сьогодні і вкрай мало ймовірний у майбутньому.

2) періодичні соціальні феномени. Скажімо, існує концепція, що рабство є явищем, що виникає періодично: кожен раз, коли в людському суспільстві не вистачає тяглової сили та енергії, виникає певна форма рабства. Останнім прикладом відродження рабства були сталінські й гітлерівські табори, організовані для концентрації необхідної для підготовки до тотальної війни рабської сили. Критерієм періодичності є неодноразова фіксація факту виникнення феномена з обов'язковими періодичними просторово-тимчасовими «випадіннями», коли цей феномен не представлений у суспільному житті.

3) кумулятивні соціальні феномени, які створюють основу для поступального розвитку людської цивілізації, в кінцевому рахунку, антропо- і соціогенезу. Це феномени, які з'являються у певний період розвитку суспільства або групи і стають основою їх подальшого розвитку.

4) універсальні соціальні феномени, які існують незалежно від конкретно-історичних умов та форм організації суспільства. Сюди Є. Головаха і відніс соціальні страхи. Це означає, що для цього соціального феномена завжди є місце, а змінюються лише форми його прояву в конкретних соціально-культурних умовах [3, с. 15-16].

Страх також є предметом дослідження в рамках вивчення сфери соціального безумства і рівня соціальної тривожності (Є. Головаха, Н. Паніна) [4, с. 47]. При дослідженні соціального безумства страх розглядається як масова реакція людей на руйнування (стихийне або цілеспрямоване) ціннісно-нормативних засад суспільства. Соціальне безумство виникає в результаті розладу психологічних механізмів адаптації до певної ціннісно-нормативної системи і проявляється в паніці, істерії, агресії і т. д. У цьому разі страх виступає у своїй крайній формі – паніці. Вимірювання страхів у формі панічної реакції на сьогодні ще не проводилися. Це пов'язано зі складністю самого феномену. Паніка – рідкісне та небезпечне за своїми наслідками явище, її практично неможливо неупереджено спостерігати й оцінювати (відбувається ефект зараження), у зв'язку з чим методики дослідження панічних реакцій знаходяться лише на стадії розробки.

О. Туренко розглядав страх як соціально-філософський феномен. Він запропонував гіпотезу,

що для «Я-свідомості» страх є нумінозним першовідчуттям, яке супроводжує народження самої свідомості, і силою, через яку людина зустрічається з Ніщо. Страх стає «родинною плямою» свідомості, яка витісняє його в колективне несвідоме, і табує для самої себе з метою свого раціонального становлення в осьбутті [8, с. 109]. Також він розглядає світоглядно-наукову доцільність розмежування понять страху і тривоги в прикладній психології та філософії. Обидва психологічні стани (реакції) охоплюють всі кола існування людини в її тотальній єдності. У більшості психофізіологічних досліджень страх і тривога розглядаються лише в нез'язаних між собою сферах та рівнях життєдіяльності людини (біохімічних, психофізіологічних, психосоціальних тощо) у рамках індивідуально-ситуативної феноменології. Також він визначив місце страху в науковому понятті «стрес» та відмінність страху від його крайнього прояву – «жаху» і характеризує інший його прояв – фобії [9, с. 144].

Також О. Туренко співвідніс соціальну відповідальність і страх у концепті національної держави. Сучасна криза відповідальності зумовлена тим, що нині в пересічній людини не залишилося сакральних чеснот і об'єктів, з якими вона б могла себе ототожнювати. Внаслідок утворення масового суспільства людина стала самотньою, не здатною взяти на себе відповідальність, через те, що вона занадто критично раціональна до світу. В суспільстві превалює нестримне прагнення до споживання та розваг, де індивід без відмінностей боїться взяти на себе будь-яку відповідальність [10, с. 96]. Таким чином, людина втрачає одну з ключових координат усвідомлення реальності, її об'єктивного оцінювання – феномен соціального страху. Вона стає байдужою до реальності, будь-то громадянське суспільство чи схована деспотія: головне для сучасника – високий рівень життя і доступність розваг, де можна розчинити свою замість.

Страх неготовності, як одна з причин поразки української революції 1917-1920 рр. – саме таку форму страху описує сучасна українська дослідниця О. Забужко. Зрозуміло, що така форма сучасної політичної еліти відрізняється від форми страху української еліти початку ХХ ст. Відмінність в тому, що сучасні бізнес-кола боїться процесу конкурентної боротьби, неготовності народу, та і себе, до глобальних реалій сучасного світу [10, с. 97].

Страх є предметом дослідження також у рамках соціології безпеки. Предметом соціології безпеки є, по-перше, відносини, що виникають між людьми, які мають різні цілі, ідеали, цінності, інтереси; по-друге, зв'язки і чинники, що впливають на недотримання встановлених правил, законів, що регулюють відносини між людьми, ставлення з приводу власності; по-третє, осмислення взаємозв'язку суб'єктів та об'єктів безпеки. Основна категорія аналізу соціології безпеки – «культура безпеки». «Культура безпеки – соціологічна категорія, яка відображає соціальні відносини, спрямо-

вані на усунення і мінімізацію (або створення й емісію) соціальних ризиків, небезпек, загроз, що виникають на рівні особистості, груп, суспільства, держави в різних соціальних ситуаціях» [5, с. 97]. Виходячи з цього визначення, страх як реакція на реальну або потенційну загрозу є основним індикатором соціальної безпеки. Страх, згідно з В. Кузнецовим, виступає в ролі універсального тривожного індикатора в динаміці соціальних і культурних, економічних, техногенних, екологічних змін: він «сигналізує» про можливі небажані наслідки при необхідності порушити якісь загальновідомі правила, традиції, закономірності заради благих намірів [5, с. 98].

Є. Ільїн характеризує страх як емоційний стан. А всякий стан характеризується тривалістю і характером його перебігу, динамікою. Навіть несподіваному страху передують неприємні, іноді неусвідомлювані відчуття тривожності, як індивідуальні, так і групові [6, с. 169].

У сучасному українському суспільстві катастрофізм як спосіб сприйняття та оцінки дійсності вивчений недостатньо добре з двох причин. Перша полягає в тому, що констатувавши наявність такого тривожного соціального симптому, необхідно також вказувати не лише причини, які до цього призвели, а й на чинники, що постійно підживлюють такий спосіб сприйняття дійсності. По-друге, катастрофічний тип мислення та свідомості як наукова проблема вимагає чіткіше окреслених дефініцій. Зокрема високий рівень катастрофічної свідомості в певних соціальних групах та динаміка масових страхів у суспільстві загалом мали б бути предметом вивчення не лише соціологів чи психологів, а й психопатологів, що, у свою чергу, вимагає відвертої констатації соціально-політичних причин тривожності і страхів.

Якщо казати про страхи, властиві українському народу, то слід відразу відокремити від цієї теми її пропагандистську частину, при якій будь-який народ природно уявляє себе найвищою мірою героїчним, войовничим і безстрашним. Навіть якщо це так, то оцінні судження – прерогатива істориків, які, перекваліфікувавшись із чесних хроністів, так чи інакше є частиною ідеологічних захисних механізмів нації від зовнішніх спокус і внутрішніх рефлексій [6, с. 172].

Отже, якщо говорити про історичну пам'ять, то Україна, упродовж століть затиснута між Сходом і Заходом, не могла не відчувати постійну загрозу, що йде від сусідів. Саме тому загроза русифікації та ісламізації найбільше жахає жителів західних регіонів України, а згубний вплив Заходу й колонізація, навала незліченних «бандеревських полчищ» – відповідно, жителів східних регіонів і Криму.

Іноді історична ненависть обертається несподіваною любов'ю. Ось, наприклад, турецький чинник як спогад про специфічне поводження османців з українськими дівчатами. Ця надзвичайно актуальна

тема користується особливою популярністю не лише у вітчизняних «човників», а й у торговців живим товаром.

Представники екзистенціалізму та психоаналізу відображали кризу сучасної епохи і осмислювати руйнівний початок, прихований у самій людині. Саме в їхніх працях страх був пізнаний у своєму основоположному значенні – як екзистенціал буття людини. Вчені вважали страх умовою становлення існування. Страх є наслідком внутрішнього конфлікту людини з самою собою і з соціальним середовищем. Наявність і характер страхів людини або суспільства виявляє сутнісні характеристики їх існування і можливого розвитку. Внаслідок цього, знання про страхи не лише дозволяють впливати на індивіда чи на суспільство, а й чинити подібному впливу ефективну протидію, тобто протидіяти страху.

У вітчизняній психології вивчення страху велося в межах концепції неврозів і невротичного розвитку особистості. В цьому випадку вчені не створювали власні цілісні концепції страху, але в межах своїх завдань вносили ряд істотних зауважень, пов'язаних із специфікою соціального страху.

Зокрема, Л. Газнок визначає страх як екзистенціал людського буття внутрішньо властивий індивіду, з одного боку, як найважливіше орієнтуюче переживання, а з іншого – як переживання своєї іманентної внутрішньої суперечності [2, с. 134].

Екзистенційний страх людина не може ні вилікувати, ні пережити. Саме такий метафізичний страх здатний погрузити її в непередбачувані стани. Складно уявити людину, яка перебуває у такому стані і радіє життю, спокійно дивиться в майбутнє. Український дослідник Н. Хамітов зазначає: «... кризові стани людини, що призводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється в загостренні самосвідомості й переосмисленні сенсу життя...» [11, с. 131]. Нерідко, саме переосмислення сенсу власного життя допомагає людині задуматися над її діями та вчинками. А це, у свою чергу, сприяє змінам, які могли б допомогти людині якщо не позбутися певних страхів, то хоча б знайти способи їх змінити, зменшити негативний вплив.

У рамках соціально-когнітивної теорії О. Бандури було показано, що багато нових зразків поведінки й емоційних реакцій можуть виникати в результаті наслідування (навчання за допомогою моделей). Людині достатньо бачити, чого бояться оточуючі люди (в першу чергу – батьки), для того щоб почати боятися того ж [1, с. 43].

Таким чином, страх є не тільки психологічним, а й соціально-філософським феноменом, який не можна оцінити однозначно та беззаперечно, позаяк його обсяг та зміст надзвичайно різнопланові. Саме тому проблема страху та його місця в житті сучасної людини потребує подальшого розгляду і нових обґрунтувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Газнюк Л. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття : [монографія] / Лідія Михайлівна Газнюк. – Київ : Вид-во «ПАРАПАН», 2006. – 368 с.
3. Головаха Е. И. Исследование социальных феноменов эпохи постсоветизма: Методология, теория, типология / Е. И. Головаха // Проблемы розвитку соціологічної теорії. – Київ, 2001. – С. 13–19.
4. Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – Київ : Абрис, 1994. – 168 с.
5. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века (по материалам международных исследований) / Под ред. В. Э. Шляпентоха, В. Н. Шубкина, В. А. Ядова. – М., 1999. – 240 с.
6. Покальчук О. Страхи, які ми обираємо / Олег Покальчук // Культурологічний часопис «І». – 2005. – № 37. – С. 168–183.
7. Ромен В. Г. Поведенческая терапия страхов / В. Г. Ромен // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 1. – С. 28–48
8. Туренко О. Місце та значення феномена страху в терміні «нумінозне» аналітичної психології К. Г. Юнга / О. Туренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 109–110
9. Туренко О. Деякі аспекти вивчення феномена страху в психології // Наука. Релігія. Суспільства. – 2002. – № 1. – С. 142–150.
10. Туренко О. С. Співвідношення соціальної відповідальності та страху в концепті національної держави: українське сьогодення / О. С. Туренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 93–99.
11. Хамітов Н. Філософський енциклопедичний словник / Н. Хамітов. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л. д.філос.н., професор;
Дрожанова О. М., к.соц.н., доцент.

© Мейжис І. А., Мельничук В. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 30.04.2014 р.

МЕЙЖИС Ірина Альбертівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціології ЧДУ імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціальні психологія, соціальне самопочуття, соціальні цінності, соціальний капітал.

МЕЛЬНИЧУК Василь Михайлович – магістрант кафедри соціології ЧДУ імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціальні психологія, міжособистісна довіра, соціальні страхи.